Статті

Микола БАЛАГУТРАК

ФОРМУВАННЯ ОСНОВ ЕТНОПСИХОЛОГІЧНОЇ НАУКИ В УКРАЇНСЬКОМУ НАРОДОЗНАВСТВІ XIX СТОЛІТТЯ

Mykola BALAHUTRAK. Principles of Ethnical Psychology as a Science and Formation of Ones in Ukrainian Ethnology at XIX c.

Перші дослідження етнічної психології українців і, зокрема, мешканців Слобідської губернії, були зафіксовані ще в другій пол. XVIII ст. Однак вони не залишили помітного сліду в історії української етнопсихологічної науки (дослідження публікувалися на сторінках наукового періодичного видання "Вільного економічного товариства" (1768, Петербург)[1]). У цьому відношенні варто наголосити, що саме перші десятиліття XIX ст. стали початком нової епохи в житті українського народу й української народознавчої науки. Ідеї доби європейського романтизму, згідно яких народ постав як головний суб'єкт історичного життя з притаманним йому комплексом уявлень, культури, звичаїв, мови, психології тощо, стрімко поширювалися на Лівобережжі України і Слобожанщині, а невдовзі на ширші українські терени і дістались до Києва.

Проблема збереження та відродження української традиційної культури і мови знайшла неабияке розуміння і підтримку серед свідомої української інтелігенції і, зокрема, Харкова, який став центром національно-культурного відродження в Україні. Вже на поч. 30-их рр. XIX ст. у Харківському університеті зусиллями викладачів було створено гурток – "харківське коло романтиків", метою якого було відроджувати і боронити духовні надбання українського народу. Харківські романтики, передова інтелігенція (Ізмаїл Срезневський, Амвросій Метлинський, молодий Микола Костомаров та інші) знайомилися з провідними ідеями доби європейського романтизму, які послужили їм дороговказом до боротьби за національно-культурне відродження українського народу, зміцнення підвалин його національної самосвідомості та ідентичності.

Засадничою основою світогляду видатних представників українського романтизму – І.Срезневського, А.Метлинського, О.Бодянського, М.Костомарова, М.Максимовича, П.Куліша та інших, а також чільних діячів "Руської Трійці" М.Шашкевича, Я.Головацького, І.Вагилевича як і, зокрема, їх попередників – відомих німецьких романтиків і мислителів Й.Гердера, Ф.Шеллінга, Ф.Шлегеля, Г.Штейнталя, М.Лацаруса[2] було те, що всі вони вважали селянські маси вирішальним чинником і носієм національної свідомості. Саме із позицій психологізму відбувалося заглиблення українських вчених-гуманітаріїв у внутрішні світоглядні та спонукальні чинники повсякденного життя народу. Поняття "народний дух" розумілося романтиками в аспекті такого бачення, що міфи народу є безпосереднім виразником народного духу, який несвідомо й спонтанно творить.

Те, що міфотворчість не є продуктом творчої фантазії спільноти, а закорінена власне у духовному процесі та внутрішньому досвіді народу знаходимо не лише в працях Фрідріха Шеллінга[3], але й у низці робіт українських вчених-романтиків – Ізмаїла Срезневського, Осипа Бодянського, Миколи Костомарова та ін.[4]. Навіть

[1]Павленко В.М., Талгін С.О. Етнопсихологія.– К.: Сфера, 1999.– С. 27.

[2]Гердер Й.Г. Идеи к философии истории человечества.– Москва: Наука, 1977.– 703 с.; Шлегель Ф. Сочинения в двух томах.– Т. 2.– Москва: Искусство, 1989.– 447 с; Шеллинг Ф. Й. В. Сочинения в 2-х т.– Т. 2.– Москва, 1989.– 636 с; Його ж. Система трансцедентального идеализма / Пер. с нем. И.Я.Колубовского.– Л.: Соцэкгиз, 1936.– 479 с.; Шиллер Ф. Собрание сочинений. В 7 т.– Т. 6 / Пер. с нем. Под общ. ред. Н.Н.Вильмонта и Р.М.Самарина.– Москва: Гослитиздат, 1957.– 791 с.

[3]Шеллинг Ф. Й. В. Сочинения в 2-х томах.– Т. 2.– Москва: Мысль, 1989.– С. 323.

[4]Бодянский О. О народной поэзии славянских племен. Рассуждение на степень Магистра философского факультета.– Москва: Тип. Степанова, 1837.– 154 с.; Ко-

добре знаний сучасний дослідник міфології Клод Леві-Стросс – хоч і на вищому методологічному рівні, однак, по суті, повернувся якраз до такого ж розуміння, що не людина конструює міф, а міфологічні структури вибудовують світ людської міфологічної свідомості[5]. Отже, проблема міфу як типу свідомості і процесу міфотворення є сьогодні однією із ключових проблем етнопсихологічної науки. Саме так вона увиразнювалася у світогляді європейських і українських романтиків.

Ще у своїх працях Йоганн Гердер не раз згадував про десятки народів усіх континентів, відзначаючи дивовижну сталість і внутрішню резистентність національного характеру в найдраматичніших життєвих обставинах для кожної спільноти. Завершуючи розділ з історії Стародавнього Сходу, Гердер писав, зокрема про євреїв, єгиптян, китайців, арабів, індусів та інших народів, які твердо засвоювали не лише звичаї своїх батьків, але й світоглядні та поведінкові аспекти, котрі навіть у разі їх зносин з іншими народами, допомагали визначити їхню інакшість упродовж поколінь: "Чим більш замкнуто вони жили і навіть чим більші утиски їм чинили, тим більш твердим ставав їх характер; так, що коли б кожна нація залишалася на своєму місці, то на землю можна було б споглядати як на сад, у котрім цвіте тут одна людська національна рослина, а там інша, кожна зі своїми властивими формами та складом...[6].

Нагадаємо тут, що і Микола Гоголь у відомій статті "Про малоросійські пісні" (1834) на рівні художньо-образного, метафоричного, а не раціонально-наукового дискурсу розгортає цілу панораму української вдачі (зокрема, козацького характеру і українського козацького типу) саме в почуттєвих, мотиваційних, поведінкових аспектах національного характеру, котрі так виразно проявляються в українських народних піснях. Позитивно відгукуючись про значення народних пісень для історика М.Гоголь міркує в руслі зазначених праць Й.Гердера. Він, зокрема, вважав, що історик не повинен шукати в українських народних піснях зазначення певної історичної події. Історія народу постане перед вченим найбільш виразно лише тоді, коли той проникнеться пізнанням справжнього народного побуту, вивчить усі найтонші відтінки почуттів, страждань, радощів спільноти. "Пісні малоросійські можуть цілком називатися історичними, – зазначає М.Гоголь, – тому, що вони не відриваються ні на мить від життя і завжди відповідають тодішньому моментові і тодішньому стану почуттів. Всюди проймає їх, всюди дихає в них ця широка воля народного життя. Всюди видно ту силу, радість, могутність, з якою козак кидає тишу і безтурботність життя домовитого, щоб поринути в усю поезію битв, небезпек і розгульного бенкетування з товаришами..."[7].

Подібний спосіб аналізу був згодом підхоплений молодим вченим Миколою Костомаровим у монографії "Про історичне значення руської народної поезії" (1843), що, зазвичай, не втратив свого сенсу і для сучасної етнопсихології. Подаючи в історичному аспекті окремі характерологічні типи українців – козацький, чумацький, бурлацький, селянський, Костомаров пише, що зі зміною способу життя відбувалася трансформація національної вдачі. Вчений простежує етносоціальну трансформацію козака, який був не лише головною дійовою історичною особою в сфері народного малоросійського життя, але й зразком народного малоросійського характеру. Козацькі риси успадкували інші верстви і, вже після упаду войовничого козацького духу, вони визрівали у повсякденній діяльності українців. Народні інтереси породили козака. Інші характерологічні типи українців також витворило відповідне стано-

стомаров Н.И. Об историческом значении русской народной поэзии // Костомаров М.І. Слов'янська міфологія: Вибрані праці з фольклористики й літературознавства.– К.: Либідь, 1994.– С. 44–201; Срезневський І.І. Листи: До І.М.Снєгирьова (Харків, 7 серпня 1834 р.) // Українські поети-романтики 20–40-х років XIX ст.: Збірник / Упоряд. Б.А.Деркача та С.А.Крижанівського.– К.: Дніпро, 1968.– С. 259–260.

[5]Леві-Строс, Клод. Структура міфів // Структурна антропологія / Пер. з фр. З.Борисюк.– К.: Основи, 1997.– С. 195–220.

[6]Гердер Й.Г. Избранные сочинения.– Москва: Гос. изд-во художественной л-ры, 1959.– С. 248–249.

[7]Гоголь М. Про малоросійські пісні // Народні пісні в записах Миколи Гоголя / Упоряд. О.І.Дея.– К.: Муз. Україна, 1985.– 202 с.

вище, суспільні потреби і народний дух тодішньої України[8].

У передмові до збірника польських і українських народних пісень Галичини Вацлав Залєський теж наголошував на тому, що народні пісні дуже тонко відтворюють характер народу та його емоційний склад: "Хто заперечуватиме, що народні пісні, будучи образами, у котрих кожен народ найправдивіше змальовує і виявляє свій характер, виражає почуття, описує всілякі звичаї, є найточнішим зображенням народного життя? Це – ключі до святині народності, але треба навчитися відчиняти ними; у них, мов у тих єгипетських ієрогліфах, містяться священні істини, але треба вміти читати їх; для цього потрібне як знання мови, так і народного побуту"[9]. Таким чином, приховані культурно-психологічні особливості, які притаманні народному світосприйманню та світорозумінню можуть бути правильно проінтерпретовані тільки в контексті реального середовища.

У руслі теорії та практики романтичної доби народності члени "Руської трійці" утверджували погляд про головну роль простого народу в процесі суспільно-історичного розвитку, що саме цей народ є основним творцем, охоронцем і носієм надбань етнічної традиційно-побутової культури. Виходячи з таких міркувань, члени "Трійці" вимагали розглядати всі явища традиційної матеріальної та духовної культури в тісному зв'язку з історією, з реальними умовами життя..."[10]. Відродження славного історичного минулого українського народу, постійна орієнтація на народну творчість як найбільше джерело виразу духу народу і народного почуття, а також проблема розвитку української мови були основними засадами науково-просвітницької діяльності М.Шашкевича, І.Вагилевича та Я.Головацького[11].

Українські галицькі романтики діяли як нелегально, так і легально, щоб донести до цивілізованих країн Європи правду про підневільне життя українського населення в Австрійській імперії. Зокрема, у статті "Становище русинів у Галичині" 1846 р. (ж-л "Щорічник зі слов'янської літератури, мистецтва й науки", Лейпциг) Яків Головацький (псевдонім Гаврило Русин) гостро засуджував абсолютистський режим та феодально-кріпосницькі порядки в Австрійській імперії, а також висував вимоги національно-визвольних змагань та соціальних перетворень. З'ясовуючи дійсні причини духовного упадку українців, Я.Головацький підкреслював: "Передусім бракує руському народові здібних керівників і проводирів, центру та органічного зв'язку окремих частин, а освіченим русинам – необхідної моральної сили, знання справи, любові до батьківщини і самопожертвування. Народ розчленований, пригноблений і ледве животіє без самосвідомості, а його вожді, денаціоналізовані й чужі йому, спокійно присипляють його далі у цьому сні. А зверху, нарешті, дивляться на цей гнилий застій цілком спокійно і відхиляють посередньо, і, можливо, несвідомо, кожний рух, який міг би розбудити сплячих"[12].

Досить вагомі міркування Я.Головацького про потребу національного становлення українців набували широкого розголосу в Німеччині, Австрії та й в самій Галичині, де високоосвічена українська інтелігенція володіла німецькою мовою. Розпочались репресії проти членів "Руської трійці" та цензурні нападки на альманах "Русалка Дністровая", що стала апогеєм їх діяльності, яка невдовзі розпалась під щоденним пресом з боку офіційної влади, залишивши в історії українського

[8]Костомаров Н.И. Об историческом значении русской народной поэзии // Костомаров М.І. Слов'янська міфологія: Вибрані праці з фольклористики й літературознавства.– К.: Либідь, 1994.– С. 150.

[9]Pies'ni polskie i ruskie ludu galicyjskiego z muzyka instrumentowana przez Karola Lipinskiego. Zebral I wydal Waclaw z Oleska.– Lwów: Nakladem Franciszka Pillera, 1833.– S. XV.

[10]Кирчів Р.Ф. Етнографія і фольклор у народознавчій програмі "Руської трійці" // Етнографічно-фольклористична діяльність "Руської трійці".– К.: Наук. Думка, 1990.– С. 34–57.

[11]Див.: Горинь В. Естетична концепція "Руської Трійці" // "Руська Трійця" в історії суспільно-політичного руху і культури України.– К.: Наук. Думка, 1987.– С. 48–69; Його ж. Естетичні погляди "Руської трійці" (До генези українського романтизму) // Маркіян Шашкевич і українське національне відродження: Збір. доп. та повідомлень (Львів, 24–25 жовтня 1991 р.).– Львів, 1993.– С. 33.

[12]Там само.– С. 120.

національного відродження досить помітний слід. "Русалка Дністровая" зміцнювала самосвідомість ще не одного покоління галицьких українців, протестуючи проти "розполовинення одного народу між дві держави", про суспільно-історичну та культурну місію якої не раз наголошував Іван Франко[13].

Майже усі видатні українські романтики, які спеціально займалися аналізом та дослідженням української народної пісенної поезії (Осип Бодянський, Амвросій Метлинський, Микола Костомаров та інші) звертали увагу на яскраво виражений драматизм і напругу в українських піснях. Ці акти романтики пов'язували з особливим характером народу, який формувався на відміну від Московії в умовах особливо діяльного історичного життя та безпосередньої участі значної частини народу в цьому перманентному драматичному історичному бутті. У цих міркуваннях вже тоді для етнопсихології була намітилась тенденція історичного детермінізму в поясненні загальної динаміки етнопсихічних структур.

Наголошуючи на важливості внутрішнього досвіду народу, романтики наповнили категорії "дух народу" та "характер народу" змістом активної націєтворчої боротьби за національні вартості, котрі ще й сьогодні не втратили своєї актуальності. Таким чином, доба романтизму поклала початок осмисленню: *народного характеру, міфопоетичного світогляду й історичної динаміки національного духу*. Саме романтикам вдалося повернути суспільну думку до реального повсякденного життя народу, його світосприймання і світорозуміння, без котрих було б неможливе зародження і формування науки етнопсихології.

Один із найяскравіших послідовників ідей європейського романтизму – засновник і перший ректор Київського університету Михайло Максимович, звертав увагу на особливий спосіб вираження почувань у народній поезії, що є одним із аспектів віддзеркалення специфіки народного характеру. Народ і неперервність його історичної традиції, а також самостійність української мови й психіки, були пріоритетними серед наукових досліджень і гострих полемічних дискусій вченого Михайла Максимовича в листах до російського вченого-великодержавника Миколи Погодіна. Про існування глибоких розбіжностей у психіці українського та російського народів дослідник не раз наголошував у передмові до "Малоросійських пісень" (1827), праці "Про малоросійські народні пісні", у "Філологічних Листах" та ін. Питомі етнопсихічні прикмети українців вчений вбачав не лише на рівні їх поетичної вербалізації, коли мова певних усталених образів стає емблемами тих або інших станів духу, але й у специфіці внутрішньої динаміки самої психології творчості українців[14]. Етнопсихологічні ідеї Михайла Максимовича як і цілої плеяди харківських романтиків мали величезне значення для розвитку народознавчої науки в Україні XIX ст., піднісши ідею народності до наукового рівня та виокремивши український етнос як самодостатню динамічну структуру.

Етнопсихологічні погляди Пантелеймона Куліша формувалися й увиразнювалися під безпосереднім впливом збірників українських народних пісень Михайла Максимовича ("Малоросійські пісні, видані М.Максимовичем") (1827), "Українські народні пісні" (1834), що стали для нього початком національного самоусвідомлення. Згодом його світогляд дедалі утверджувався під впливом засадничих ідей доби українського романтизму та ідейних пошуків Кирило-Мефодіївського братства, в центрі якого стояв наш учений. У відношенні до народознавчої діяльності Куліша можемо стверджувати, що вчений не був представлений лише у першому періоді українського романтизму, тобто, у Харківській добі українського романтизму половини 30-их – поч. 40-их рр. XIX ст. Два останніх, себто так званий Київський період (поч. 40-их рр. XIX ст. –

[13] Див.: Сарбей В.Г. Національне відродження України.– К.: Видавничий дім "Альтернативи", 1999.– С. 62; Див.: Горинь В. Проблеми естетики романтизму в інтерпретації Івана Франка // Іван Франко і світова культура: У 3 кн.– К.: Наук. Думка, 1990.– Кн. 1.– С. 202–206.

[14] Максимович М.А. О Малороссийских народных песнях // Собрание сочинений.– К., 1877.– С. 439–461; Його ж. О стихотворениях червонорусских // Киевлянин.– К., 1841.– Кн. 2.– С. 119–152; Малороссийские песни, изданные М.Максимовичем.– Москва: Тип. Августа Семена при Импер. Медико-Хирург. Академии, 1827.– 342 с.

1847 р. до моменту арешту кирило-мефодіївців) і Петербурзький, де амністовані братчики упродовж 1861–63 рр. гуртувалися навколо "Основи" та "Південно-руського літературно-ученого вісника", були тісно пов'язані з науково-літературною і громадською діяльністю Пантелеймона Куліша, який виступав чи не головним їх ідейним натхненником і організатором.

Вдаючись до етнопсихологічних зіставлень українців і росіян, Куліш підкреслював, що найбільше ці різниці проявляються на їх вербальному рівні. Мови цих народів, переконливо стверджував вчений, настільки відрізняються між собою і так по-особливому категоризують дійсність, що значення духовно-психологічних і емоційних станів одного народу неможливо відтворити мовними засобами інших народів[15]. Куліш зумів простежити не лише специфіку та функціональні особливості різних мов, але й особливості індивідуальної творчості. Йому вдалося розкрити етнопсихічні механізми засвоювання продуктів індивідуальної та народної творчості рідним і чужим середовищами.

У 60-их рр. XIX ст. Пантелеймон Куліш уперше піддав сумніву провідний орієнтир свідомих народовців, згідно якого головним рушієм історії були широкі селянські маси, змінивши його на більш радикальне і, як пізніше підтвердилось, цілком перспективне бачення: *справжнім рушієм історії є провідна верства народу – еліта, яка узгоджує власні прагнення зі щоденними потребами народу*.

У статті "Полякам про українців" учений позитивно відгукувався про такі домінуючі риси характеру українських козаків як рішучість та відвага[16]. Проте він досить критично оцінював індивідуалістичну, авантюрну та анархічну поведінку більшості етнічних українців, яка досить негативно позначалася на кожному з етапів їх національно-визвольної боротьби[17]. Таким чином, Куліш блискуче відтворив етнопсихологічне тло недержавності, внутрішніх міжусобиць українців за верховенство влади. Схожі оцінки знаходимо у дослідженнях Миколи Костомарова, Володимира Антоновича, Михайла Драгоманова, Івана Франка, пізніших працях Якима Яреми, Юрія Липи, В'ячеслава Липинського, Володимира Яніва та інших вітчизняних і зарубіжних учених.

Отже, незважаючи на низку складних світоглядних протиріч Пантелеймон Куліша, його народознавчі ідеї є досить продуктивними для процесу формування української етнопсихології XIX ст. Куліш не лише поглиблював власні міркування про диференційованість свідомості поміж різними верствами українського народу, але й прагнув розкрити дійсні приховані механізми поривання духу українського народу до власної незалежності.

На тлі європейського романтизму та під безпосереднім впливом праць Михайла Максимовича відбувається становлення Миколи Костомарова як багатопланового науковця: історика, етнографа, фольклориста, публіциста та суспільно-політичного діяча. Заслуга цього вченого полягає в тому, що свої історико-народознавчі студії він наповнив психологізмом, розробив системну методику дослідження народознавчих процесів, поставився з новими вимогами до історії. Ці вимоги вчений сформулював як кредо для історика і народознавця: "На першому плані в історика повинна бути діяльна сила душі людської, а не те, що зроблене людиною"[18]. Отже, можемо ще раз переконатись, що в центрі досліджень Костомарова – "жива людина", а саму історичну подієвість учений розглядає як розгортання внутрішніх (духовних) діяльних сил народу.

[15]Куліш П. Об отношении малороссийской словесности к общерусской // Твори: В 2 т.– Т. 2.– К.: Дніпро, 1989.– С. 458–476; Записки о Южной Руси: Издал П.Кулиш (репринтное издание).– Т. 1.– К.: Днипро, 1994.– С. 1; Там само.– Т. 2.– 1994.– С. 325.

[16]Див.: Пыпин А.И. Обзор малорусской этнографии (П.А.Кулиш) // Вестник Европы.– Петербург: Тип. М.М.Стасюлевича, 1885.– Кн. 12.– С. 778–817.

[17]Кулиш П.А. История воссоединения Руси. – СПб.: Общественная польза, 1874.– Т. 1.– 363 с.; Його ж. Україна. Од початку Вкраины до батька Хмельницького.– К.: Университ. типог., 1843.– 96 с.; Куліш П. Чорна рада: Хроніка 1663 року // Твори: В 2 т.– Т. 2.– К.: Дніпро, 1989.– С. 6–153.

[18]Костомаров Н.И. Об отношении русской истории к географии и этнографии // Исторические монографии и исследования.– СПб., 1903.– Т. 3.– С. 719–731.

Усвідомлюючи важливість соціально-психологічних факторів історичного розвитку, Костомаров висунув тезу про вирішальне значення досліджень психології народу для розуміння в цілому історичного життя спільноти. У чинниках соціально-психологічного порядку дослідник вбачав механізми трансформування окремих елементів попередніх фольклорних формацій у наступні. Для вченого фольклор у царині історії й етнографії – етнопсихологічне явище, котре дозволяє пізнати "духовну фізіономію народу"[19]. Пісенний твір заакцентовує погляд народу на ту чи іншу подію, трансформує його під впливом тих або інших історичних процесів, дає певну оцінку історичній добі. Тобто, фольклор як своєрідне колективне джерело пам'яті й творчості народу виявляє ще й вибірковість народного сприйняття конкретної історичної події. Отже, проблему функціонування фольклору вчений визначив для себе передовсім як проблему соціально-психологічну.

З ім'ям Костомарова пов'язані кардинальні зміни самої парадигми вітчизняної історико-народознавчої науки. Вчений уперше запропонував науковому світові концепцію історичного синтезу, яка ґрунтувалася на системному вивченні людського суспільства як єдиної динамічної системи. Головними компонентами такого синтезу були: духовна культура, історичні процеси та соціально-психологічні чинники, що визначають духовну основу життя спільноти. Ще за століття до появи аналогічної концепції і методики провадження наукових досліджень у французької школи "Анналів" (60-ті рр. XX ст.), Костомаров у своїх історико-народознавчих працях синтезував досягнення таких гуманітарних наук як: історії, етнографії, географії, економіки і навіть філософії. Конкретні положення цієї методики він виклав у лекції, запропонованій Географічному Товариству 10-го березня 1863 р. "Про відношення російської історії до географії та етнографії".

Вивчаючи психологічні особливості великих соціальних груп – етносів, Костомаров дійшов висновку, що духовний стан індивіда є близьким до того стану, в якому знаходиться і весь народ, і тому весь загал може розглядатися як окрема людина[20]. Отже, етнофор є не лише первинною визначальною структурною ланкою етнічної спільноти, але й носієм архетипів етнічної психіки. Микола Костомаров узалежнював духовний рівень розвитку, динаміку народного життя від підвищеного емоційного стану народної маси, що піднімає всю народну масу і тримає її у хвилюванні. Таким в українській історії був період козацтва[21]. Ці міркування Костомарова перегукуються з ідеями представників сучасної французької школи історичної психології послідовників Люсьєна Февра – вчених Робера Мандру і Пьєра Шоню. Вивчаючи психологію людей Франції доби Відродження, Мандру дійшов висновку про підвищену емоційність (гіперсензетивність) людей того часу, зумовлену безперервною боротьбою з труднощами, що породжувала постійну напруженість.

В етнопсихологічній розвідці "Дві руські народності"[22] в оцінці Миколи Костомарова маємо ґрунтовний аналіз української і російської духовності. Костомаров вперше серед тогочасних вчених зробив акцент на окремішному функціонуванні двох етнічних психік – соціопсихічній і соціокультурній самобутності українців і росіян, що у тогочасному імперському контексті мало сенс своєрідного політичного виклику "великодержавникам," на зразок історика і мовознавця Миколи Погодіна. Таке фундаментальне твердження Костомарова стало одночасно ключем до розуміння всієї історичної і культурної спадщини обидвох сусідніх народів.

Функціонування українського індивідуалізму і російського колективізму як засадничих ознак ет-

[19]Костомаров Н.И. Историческое значение южнорусского народного песенного творчества // Собрание сочинений.– СПб., 1905.– Т. 21.– Кн. 8.– С. 430–433; Його ж. Об историческом значении русской народной поэзии // Костомаров М.І. Слов'янська міфологія: Вибрані праці з фолькло-ристики й літературознавства.– К.: Либідь, 1994.– С. 48.

[20]Балагутрак М. Микола Костомаров як попередник ідей французької школи історичної психології (школи "Анналів") // Народознавчі Зошити.– Львів, 1996.– Зош. 4 (10).– С. 251–258.

[21]Костомаров Н.И. Историческое значение южнорусского народного песенного творчества // Беседа.– Москва; СПб., 1872.– Кн. 12.– С. 30–32.

[22]Костомаров Н.И. Две русские народности // Основа.– СПб., 1861.– Ч. 1–3.– С. 33–80.

нопсихіки цих народів Костомаров пов'язував не лише з їх конституціональним – етногенетичним походженням, що актуалізувало проблему інтровертизну та екстравертизну українців і росіян. Вчений сюди відносив взаємовпливи природнього середовища, історико-культурного та соціокультурного чинників, які істотно позначалися на процесах енкультурації і самоактуалізації представників тієї чи іншої спільноти. Системність його наукових підходів у вивченні соціально-культурних процесів і явищ народної історії заклали підвалини для майбутніх етнопсихологічних досліджень, а "Дві руські народності" ознаменували, по-суті, становлення етнопсихології в Україні як відносно самостійної галузі народознавства.

Остання третина XIX ст. була особливо продуктивна на вагомі етнопсихологічні ідеї відомих істориків, лінгвофілософів і народознавців Володимира Антоновича, Олександра Потебні, Михайла Драгоманова та Івана Франка, які істотно пожвавили процес формування української етнопсихологічної науки XIX ст. Суспільна ситуація сприяла утворенню так званих течій "політиків" і "культурників", погляди котрих формувалися і увиразнювалися на традиціях народництва та відголосах доби українського романтизму. До названих вище "культурників" примикав відомий історик-позитивіст Володимир Антонович. Наукові аргументи Володимира Антоновича і, зокрема, психологічний критерій – "міра чулості" (емоційність), якою послуговується вчений у вагомій праці "Три національні типи народні" (1888) насправді є визначальним у дослідженні динаміки психоемоційної структури та способів життєдіяльності поляків, українців і росіян, що істотно поглиблює попередні студії з порівняльної етнопсихології Костомарова і свідчить про вагому різницю між поляками, українцями і росіянами[23].

Головною рисою концепції етнічної психології, яку розробляв і поглиблював Олександр Потебня ще задовго до Вільгельма Вундта ("Психологія народів", 1886 р.) ґрунтувалася на тому, що початком і основою формування етнічної (народної) психології є мова, котра зумовлює існування етнічних спільнот. Мовна приналежність створює об'єктивні умови для формування психічних особливостей народу. У цьому контексті наука етнопсихологія постає у розумінні вченого як сукупність чинників, котрі вводять мову в психічне життя народу. Тлумачення етнічної спільноти як єдності певного народу встановлюється шляхом її мовної приналежності, яка створює об'єктивні умови для розвитку психічної діяльності народу. Аналізуючи взаємозв'язок мови і мислення народу Потебня доводив, що саме через рідну мову здійснюється перехід народу до свідомої повсякденної діяльності. Отже, єдність народу ототожнюється з єдністю мови, яка є невід'ємним джерелом його ідентичності[24].

В одній із перших своїх фундаментальних праць "Думка й мова" дослідник обґрунтовує зміст предмету етнічної психології як співвідношення індивідуального розвитку до розвитку спільноти. Завданням етнопсихології, на думку вченого, є вивчати не тільки національні різниці, але й структурні особливості мов, які є результатом дії загальних законів народного життя[25]. Потебня погоджується з тим, що дух без мови неможливий, але саме поняття "духу" у нашого вченого, на противагу вченню Вільгельма фон Гумбольдта тлумачиться дещо інакше. Мову й дух, як послідовні прояви психічного буття, Потебня виводить із "глибини індивідуальності", тобто з душі як першооснови, що створює ці явища[26]. Положення про єдність свідомості й мови[27], яке висунув Олександр Потебня має важливе значення для розуміння ролі останньої в національному самоусвідомленні індивіда як носія етнічної спільноти. Висунені Потебнею положення про єдність мови і психіки народу, що є провідними у повсякденній діяльності та формуванні унікального статусу етнічної спільноти є важливою підставою для того,

[23]Антонович В.Б. Три національні типи народні // Моя сповідь: Вибрані історичні та публіцистичні твори.– К.: Либідь, 1995.– С. 90–101.

[24]Потебня А.А. Эсетика и поэтика.– Москва: Искусство, 1976.– С. 69.

[25]Потебня А.А. Мысль и язык.– К.: Синто, 1993.– С. 39.

[26]Потебня А.А. Эсетика и поэтика.– Москва: Искусство, 1976.– С. 69.

[27]Потебня А.А. Язык и народность // Мысль и язык.– К.: Синто, 1993.– С. 158–186.

аби стверджувати, що український вчений зробив вагомий внесок у розвиток української етнопсихологічної науки XIX ст.

Еволюціонізм в етнографії та фольклористиці Тайлора-Фрезера (британська антропологічна школа), а також позитивізм у європейській історичній науці – ті два основні важелі, які визначили специфіку наукової діяльності Михайла Драгоманова та Івана Франка. Світогляд народу відомі вчені розглядали в динаміці, історичних трансформаціях, які докорінно міняють дійсне світосприймання народу. Драгоманов, як і Франко не раз ведуть мову про обірвані та затемнені думки наших селян. Це, в свою чергу, відповідає сучасним міркуванням про недостатню структурованість системи поглядів і цінностей на рівні масової буденної свідомості.

Не відкидаючи наукових зусиль Миколи Костомарова у постановці цілого ряду важливих наукових питань, Михайло Драгоманов, будучи прихильником критичного позитивізму, бачив слабкі сторони деяких його етнопсихологічних узагальнень. Він твердив, що Костомаров перебільшував значення українського індивідуалізму як етнопсихічної риси, котра стосується індивідуалістичного землеволодіння та особливої структури української сільської громади і сільської сім'ї. Вчений підкреслював, що Костомаровим у "Двох руських народностях" не було звернено увагу на ті історичні документи, котрі засвідчують, що в Україні було повсюдне громадське володіння землею[28].

Соціопсихологічний підхід Михайла Драгоманова до реального функціонування тих чи інших елементів культури, у тому числі й фольклору – із врахуванням настроїв, інтересів, зрушень у ціннісних орієнтаціях певних груп народу застосовував Іван Франко. Учений вимагав від дослідників соціального (соціопсихічного) "розрізу" живого побутування тих або інших фольклорних творів, а також виявлення з яких сфер і груп народної маси виходили дані пісні, в яких сферах оберталися, яким інтересам чи поглядам служили[29]. Згадаймо вагоме міркування Драгоманова, який зазначав, що народ не завжди співвідноситься із якимось цілісним "характером народу".

У творах давньої української літератури Франко бачив необхідні передумови для аналізу психології певної історичної доби, психології стосунків та настроїв певного часу. Під цим кутом зору Франко аналізував народну поезію, складену в часи Хмельниччини, що дозволяло йому, заглянути в душу тієї спільноти, яка "бачила на власні очі та перетерпіла на власній шкурі кроваву драму Хмельниччини"[30]. У низці докладних розвідок, присвячених окремим текстам і мотивам ("Студії на полі Карпаторуського письменства XVII–XVIII вв.") він писав, що сподівається у такий спосіб привернути увагу інших дослідників "до історії духовного розвою, вірувань, світогляду і духових течій нашого народу"[31]. Ось як, зокрема, Франко відгукувався про фольклористичну діяльність священика Михайла Зубрицького. На думку Івана Франка, цей останній "почуває потребу вникнути якнайглибше в душу народу і передати нам, відбитим культурною течією далеко на бік від того народу, його духовне і моральне обличчя можливо в повній і автентичній формі"[32].

В історії становлення української етнопсихологічної думки як певного кола дослідницьких проблем саме Драгоманову і Франкові належить безперечний пріоритет у постановці такого важливого питання як національна самосвідомість. У своїй добре відомій рецензії на одного із чільних галицько-українських соціалістів Юліана Бачинського "Ukraina irredenta" Франко вбачав кризу

[28]Драгоманов М.П. Чудацькі думки про українську національну справу // Вибране ("...мій задум зложити очерк історії цивілізації на Україні") / Упоряд. Р.С.Міщук.– К.: Либідь, 1991.– С. 461–559.

[29]Франко І. Переднє слово до "Студій над українськими народними піснями" // Вибрані статті про народну творчість / Упоряд. О.І.Дей.– К.: Вид-во Акад. наук. УРСР, 1955.– С. 62.

[30]Франко І. Хмельнищина 1648–1649 років у сучасних віршах // Записки НТШ.– Львів: Накл. НТШ, 1898.– Т. 23–24.– С. 1.

[31]Франко І. Студії на полі Карпаторуського письменства XVII–XVIII в. // Записки НТШ.– Львів, 1901.– Т. 41.– С. 1.

[32]Франко І. Bel paplar gentile // Літературно-науковий вісник.– Львів: Друк. НТШ, 1906.– Р. 9.– Кн. 2.– Т. 33.– С. 286.

української самосвідомості після поділу України між Польщею та Росією за Андрусівським перемир'ям (що фактично закріпило поразку Хмельниччини) у відсутності економічних та культурних підстав, на котрих могла б опертися національна самосвідомість[33].

Уже в другій пол. 80-их рр. XIX ст. Іван Франко добре розумів, що національна самосвідомість спирається не тільки на почуття духовної єдності, але й на відмежованості щодо іншого. Якщо немає у свідомості народу, на думку Франка, цих двох чітко виражених протиставлень – немає і зрілої нації, а є – у кращому випадку етнографічний матеріал для становлення "живого народа".

Вирішальні причини, що спонукали Івана Франка до студіювання соціально-психологічних аспектів фольклору лежать не в площині власне наукових вимірів, як ми вважаємо, а в конкретній суспільно-політичній та культурній ситуації у Східній Галичині 70-их рр. XIX ст. Пізнання психології та світогляду народу було в тих умовах чинником згуртування і формування самосвідомості серед молодої генерації галицької інтелігенції. Цікаво, що ще на початку 80-их рр. XIX ст. Франко мав намір разом із членами очоленого ним Кружка етнографічно-статистичного розпочати конкретно-соціологічне дослідження суспільної психології методом анкетування. Уже тоді, як бачимо, І.Франко мав досить широкий погляд на фактори змін у соціальній психології. Вчений надавав великого значення дії матеріальних чинників ("тиск тяжких обставин")[34], але разом із тим не ігнорував впливу ідеології. Потрібно наголосити, що проблема соціально-психологічного дослідження народу розв'язувалася в Галичині не лише Франком: вона стала програмним завданням західноукраїнської наукової інтелігенції. Це, зокрема, знайшло своє відображення у великій колективній "Програмі до збирання відомостей про українсько-руський край і нарід"[35].

Багато питань цієї програми було зорієнтовано на конкретне соціологічне дослідження психології мас, що позначалося не тільки на характерній постановці питань: "як розуміє нарід"?, "в чім добачує нарід"?, "як глядить нарід"?, "що уважає нарід"?, "як трактує нарід"? та ін. У цій "Програмі" важливими моментами були: дослідження соціально-психологічних механізмів конформізму ("прессія моральна громади щодо одиниці") і вивчення соціально-психологічних установок, таких як "погляд людей на громаду", "як відноситься нарід до других народів", а "як до різних кляс...". Соціально-психологічні дослідження передбачали з'ясувати ще й ряд інших важливих фольклористичних питань і, зокрема, – "які є про се в народі оповідання, пісні, приповідки"?[36] тощо.

Проблеми, висунені Іваном Франком щодо вивчення світоглядної – соціально-психологічної, етнопсихологічної, історико-психологічної основи фольклорного та історико-суспільного і побутового процесу заслуговують сьогодні на величезну увагу науковців.

Підсумовуючи сказане вище, необхідно підкреслити, що генезу етнопсихологічних і соціально-психологічних ідей І.Франка як і низки українських вчених в галузі українського народознавства XIX ст. – І.Срезневського, О.Бодянського, А.Метлинського, М.Максимовича, П.Куліша, М.Костомарова, В.Антоновича, О.Потебні треба шукати не лише у впливах на них праць Й.Гердера, Ф.Штейнталя і М.Лацаруса, Е.Тайлора та їх послідовників. Ідеї вивчення етнічної психології, соціальної і національної свідомості народу, настільки були актуальними для цієї плеяди вітчизняних дослідників впродовж усього XIX ст., що істотно перекривали будь-чиї відверті впливи та теорії, справляючи величезний вплив на формування європейської етнопсихологічної науки.

[33]Франко І. Ukraina irredenta // Житє і Слово.– Львів: З друк. Ін-ту Ставропігійського, 1895.– Кн. 6.– Т. IV.– С. 472.

[34]Програма до збирання відомостей про українсько-руський край і нарід, уложена членами наукового товариства ім. Шевченка // Етнографічний збірник.– Львів: Накл. НТШ, 1895.– С. 1–16.

[35]Так само.– С. 1–16.

[36]Так само.